

Історична пам'ять доби Перебудови в Україні: вектори трансформації

Розкрито сутність та структуру феномену історичної пам'яті. На прикладі України визначено особливості розгортання радянської політики пам'яті часів Перебудови. В зовнішньополітичному векторі проаналізовано заходи, що спрямовувались на перешкодження поширенню інформації про Голодомор в Україні. Охарактеризовано механізми тиску, використані проти США, та дипломатичні важелі впливу на уряд Канади. Описано протистояння влади та опозиції в боротьбі за контроль над суспільною свідомістю. Встановлено вектори трансформації історичної пам'яті в ході суспільних перетворень доби Перебудови в Україні.

Ключові слова: Перебудова, влада, опозиція, історична пам'ять, Голодомор, національна символіка.

Раскрыты сущность и структура феномена исторической памяти. На примере Украины определены особенности советской политики памяти времен Перестройки. Во внешнеполитическом векторе проанализированы меры, направленные на препятствование распространению информации о Голодоморе в Украине. Охарактеризованы механизмы давления, используемые против США, и дипломатические рычаги влияния на правительство Канады. Описаны противостояния власти и оппозиции в борьбе за контроль над общественным сознанием. Установлены векторы трансформации исторической памяти в ходе общественных преобразований эпохи Перестройки в Украине.

Ключевые слова: Перестройка, власть, оппозиция, историческая память, Голодомор, национальная символика.

The essence and structure of the phenomenon of historical memory was discovered. Characteristics of the Soviet politics of memory the Perestroika period on the example of Ukraine were defined. In foreign policy vector it was analyzed measures directed at preventing the spread of information about the Holodomor in Ukraine. Based on an analysis of archival documents the mechanisms of pressure used to in the U. S. and diplomatic leverage on the Government of Canada were characterized.

We described the confrontation between the authorities and the opposition in the struggle for control of public opinion. Attention was focused on return of national symbols and changing interpretations of the national past, in

particular reunion of West Ukrainian lands. The transformation vectors of historical memory in the Perestroika era in Ukraine were found out. It was used the theoretical basis of social psychology and political science.

Key words: Perestroika, the authorities, the opposition, historical memory, Holodomor, national symbols.

Історична пам'ять є одним з ключових факторів розвитку національної самосвідомості населення. Особливо важлива її роль у процесі становлення громадянського суспільства та побудови демократичної правової держави. Виконання завдань українського державотворення неможливе без урахування стану суспільної свідомості та історичної пам'яті. Це яскраво доводять приклади протистояння влади та опозиції, які супроводжувались масовими громадськими рухами. В сучасній історії України найбільш помітними акціями, в яких ключову роль відіграла національна свідомість та, як її результат, громадська активність, були: доба Перебудови, Помаранчева революція та Євромайдан. Історична пам'ять є досить складним явищем, неоднозначним для сприйняття навіть у наукових колах. Тому перед розглядом основної проблеми варто представити кілька теоретичних зауваг.

Історична пам'ять – одна з форм колективної пам'яті, представлена в сукупності образів та механізмів сприйняття і відтворення соціокультурними спільнотами спільного культурно-історичного досвіду. Якщо такою спільнотою – суб'єктом пам'яті – виступає нація, то слід говорити про національну пам'ять (національну історичну пам'ять).

Політолог О. Бойко пропонує інструментально виділити в межах колективної пам'яті два рівні: "офіційний" та "неофіційний". Вчений зазначає, що **офіційний рівень** колективної пам'яті має такі ознаки: формується цілеспрямовано згори; характер пам'яті системний; базується на пануючій / офіційній ідеології; формується переважно шляхом конструювання; поширюється переважно через офіційні канали; служить, як правило, збереженню пануючого режиму, зміцненню діючої системи влади; основними і найвпливовішими носіями офіційної пам'яті є шкільні підручники та офіційні ЗМІ; підтримується формальними / офіційними структурами. Тоді як **неофіційний рівень** колективної пам'яті: формується стихійно знизу; характер пам'яті фрагментарний; базується на феномені суспільних спогадів; формується переважно шляхом реконструкції; поширюється головним чином через міжособистісні контакти; служить зміцненню та консолідації колективу,

збереженню його ідентичності; підтримується неформальними структурами [3, с. 98–100].

Два рівні пам'яті можуть співіснувати в мирній формі через нейтралітет чи взаємодоповнення або ж протистояти один одному. При цьому результати протистояння можуть проявитися в таких формах: зближення в напрямку консолідації образів; асиміляції одного рівня іншим, з можливою подальшою трансформацією статусу; посилення радикалізації, дистанціювання змісту обох рівнів пам'яті.

Протистояння носіїв цих двох рівнів пам'яті можна простежити на прикладі доби Перебудови (1985–1991 рр.). Якщо до 1985 р. держава була монополістом у формулюванні офіційних картин історичного минулого, то з проголошенням М. Горбачовим політики гласності та курсом на ліквідацію "білих плям історії" ситуація зрушила з мертвої точки. Національно-демократичні опозиційні сили інтенсивно долучилися до повернення забутих сторінок вітчизняної історії, реанімації дійсних образів історичної пам'яті.

Однак влада в особі Компартії не могла дозволити поступитися одним з ключових важелів контролю над суспільством. Боротьбу проти перегляду "офіційної" репрезентації української історії радянське керівництво вело на двох "фронтах" – внутрішньому, в особі опозиції та зовнішньому – представленому діячами діаспори. Ці рівні протистояння передбачають різні стратегії контролю суспільної свідомості. Вони відповідають формулюванню, запропонованому експертом з комунікаційних технологій Г. Почепцовим:

- утримання уведеної раніше ментальної картини світу;
- уведення нової ментальної картинки [17, с. 9].

Яскравим прикладом реалізації державної політики пам'яті в зовнішньополітичному векторі стали заходи з протидії поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Пам'ять про ці трагічні події була піддана забуттю, яке, за типологією П. Коннертона [21, с. 60, 67–68], реалізувалось у двох формах: "репресивного стирання" – на рівні офіційної пам'яті; "приниженого мовчання" – на рівні неофіційної.

Як не парадоксально, але причиною відновлення історичної пам'яті про події 1932–1933 рр. в була відсутність цієї пам'яті. В 1970-ті рр. в середовищі західної української діаспори проявилось наростання кризи культурної ідентичності. Одним із засобів запобігання цьому було звернення де теми голоду 1932–1933 рр.,

який, за словами історика Г. Касьянова, мав стати "одним із знакових історичних символів, культурним маркером, довкола якого можна було будувати історичну ідентичність та різні форми політичної репрезентації – подібно до того, як сконструйована пам'ять про Голокост стала чи не центральним елементом історичної політики і громадянського виховання Ізраїлю та єврейської діаспори США" [11, с. 19].

Найбільшого резонансу на Заході проблема Голодомору в Україні набула в 1980-х рр. Причинами та проявами цього стали наступні події: випуск у Торонто фільму Ю. Лугового та Я. Невицького "Жнива відчаю" 1983 р.; створення в жовтні 1984 р. Комісії комітету Конгресу США з вивчення Голодомору, виконавчим директором якої був призначений американський історик Дж. Мейс; підготовка і публікація книг англійського історика Р. Конквеста "Жнива скорботи" та представника української еміграції М. Долота "Виморення голодом"; робота Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні (1988–1990).

Показовою була реакція СРСР на ці дії, котрі спростовували офіційну версію репрезентації радянського минулого, а відтак – загрожували міжнародному іміджу країни. Тому Радянський Союз використовував як дипломатичні, так і силові важелі для запобігання розповсюдженню інформації про голод.

Так, за даними Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Комітетом державної безпеки УРСР проводились спецакції та заходи, спрямовані проти висвітлення за кордоном реальної картини голоду в Україні. У повідомленнях зазначалось, що "націоналістичні формування діють за вказівкою спецслужб США". Для оцінки повідомлень, котрі вони намагались поширювати, використовувались формулювання: *"фальсифікації"*, *"наклепницькі вигадки"*, *"антирадянська пропаганда"*, *"ідеологічна диверсія"* [7].

Показовою була операція "Фарисеї", про яку голова КДБ УРСР С. Муха повідомляв першого секретаря ЦК КПУ В. Щербіцького у доповідній записці від 14 березня 1987 р. Операція передбачала здійснення таких заходів:

- "просунення" в засоби масової інформації США та Канади матеріалів, які повинні викривати "фальсифікації" про штучний характер голоду;
- компрометування членів комісії конгресу США з вивчення голоду в Україні;

- видання "документальної книги, яка розкриває політичні мотиви фальсифікацій проблеми оунівцями";
- розсилання сенаторам і конгресменам застережень, що підтримка висновків комісії може завдати шкоди їхньому авторитетові [7].

Стратегічну модель операції можна представити наступним чином: спростування невігідних образів історичної пам'яті; дискредитація носіїв історичної пам'яті; представлення альтернативних образів. Відповідну модель запропонував німецький психолог К. Левін, за яким уведення нової ментальної картини відбувається в три етапи: "розморожування" старих (хибних) уявлень; уведення нових уявлень; "заморожування" нових уявлень (цит. за: [17, с. 9]).

Інша стратегія використовувалась Радянським Союзом у взаємовідносинах з Канадою. Ставлення до цієї країни було більш лояльним, ніж до США, свідченням чого було використання переважно дипломатичних важелів впливу. Приводом дипломатичного протистояння була ініціатива "Комітету українців Канади" спорудити меморіали жертвам Голодомору в Україні, в Едмонтоні та Вінніпезі. В ноті радянського посольства Міністерству закордонних справ Канади ця акція розцінювалась як "груба антирадянська затія, влаштована з метою спотворити історичну правду про колективізацію ... розпалити ворожість до СРСР". Радянська влада діяла за принципом "найкраща оборона – наступ". Замість спроб виправдати / осудити злочинні дії своїх попередників висувались звинувачення щодо підтримки канадською стороною "радикальних центрів" та "військових злочинців із так званої "української повстанської армії" [14]. Таким чином, спрацьовував маніпулятивний механізм переключення уваги із самої акції на суб'єкт її реалізації – націоналістичні сили. А сформований радянською ідеологією негативний стереотипний образ цих сил апріорно повинен був визначати оцінку їх дій. При цьому висловлювались наполягання на необхідності канадською стороною не допустити будівництва пам'ятників та припинити відзначення річниці Голодомору, що повинно сприяти "створенню атмосфери довіри та поваги між народами" [15]. Дипломатично виваженою була відповідь канадської сторони, яка наголосила на забезпеченні громадянських та політичних прав в країні та законний характер діяльності "Комітету українців Канади", яка "є вільною від урядового втручання і складає законне вираження політичних переконань та поглядів" [13].

У внутрішній документації Посольства СРСР в Канаді звучали більш різкі формулювання, зокрема, щодо показу докумен-

тального фільму "Жнива відчаю". Замовники фільму називались "залишками гітлерівських військових формувань та збройних терористичних банд". В уривку розмови з 12 поширених речень щодо українських емігрантських кіл 8 разів використовувались формулювання – "реакціонери", "злочинці", "банди". Крім того:

- згадки про фашизм та гітлерівську Німеччину – 10 разів;
- вказівки на антирадянський характер діяльності діаспори – 7 разів;
- способи діяльності (війна, злочини, насилля, екстремізм, тероризм) – 16 разів;
- оцінка інформацій, яка поширювалась про Голодомор (фабрикування, вигадки, фальшивки, провокації, фальсифікації) – 11 разів.

При цьому сам "голод" згадувався лише умовно – 3 рази (!).

Дані акції керівництва СРСР є яскравим прикладом активного використання комплексу маніпулятивних прийомів інформаційно-психологічної дії: "навішування ярликів" (*реакціонери*); "негативний трансфер" – встановлення асоціативних зв'язків з відверто негативними поняттями (*насилля, війна*) та соціально несхвальними явищами (*тероризм, фашизм*); "посилання на авторитети" (*Рада безпеки та співробітництва в Європі*) та "загальна платформа" – очевидність та загальноприйнятність формулювань ("*абсолютно очевидно*"): "Абсолютно очевидно, що вищевказані антирадянські акції суперечать Заключному акту Ради безпеки та співробітництва в Європі" [9]. Крім того, застосовувались наступні стратегії маніпулятивного впливу: недовіра до джерела інформації (вигадки); контроль за емоціями (збудження негативних емоцій через акцентування відповідних образів – Гітлер, війна, насилля); акцентування уваги на інформації [1, с. 161–162, 167–169] – в сукупності близько 50 формулювань негативного забарвлення чи образів, що формують реакцію відторгнення.

Отже, радянською владою свідомо використовувався комплекс маніпулятивних та комунікативних стратегій, спрямованих на перешкоджання поширенню інформації про голод в Україні. Варто зазначити, що ці дії принесли свої результати у вигляді відповідної реакції західної громадськості та негативних рецензій на згадані твори [7]. Ці заходи забезпечували домінування протягом довгого часу в суспільстві СРСР системи образів радянської історичної пам'яті, що було для комуністичного керівництва гарантом утримання політичної свідомості населення в руслі офіційної ідеологічної доктрини. Натомість активізація суспільних

рухів, в тому числі за ліквідацію білих плям, змусили владу піти на деякі поступки, зокрема в дослідженні Голодомору [16], що стало ще одним поштовхом до активізації опозиції.

Внутрішнє протистояння за контроль над історичною пам'яттю компартійні структури вели з національно-демократичною опозицією, у боротьбі з якою партія задіяла дещо інші образи минулого, відповідно і стратегія їх застосування була відмінною. Показово, що влада починає персоніфікувати опозиційні структури з українськими національними рухами часів революції 1917–20-х рр. та Другої світової війни. Таким чином, формувався образ незалежності як чужої, ворожої ідеї, яка пропагується антирадянськими націоналістичними силами.

Ще однією точкою протистояння влади та опозиції була проблема повернення національної символіки. Опозиційні сили розуміли її важливе функціональне значення. У резолюції Установчого з'їзду Народного Руху України доречно зазначено, що національна символіка "*є втіленням національної єдності і суверенності, своєрідним кодом історичної пам'яті народу*" [18, с. 111]. Тому опозиція всіляко пропагувала синьо-жовтий стяг, тризуб та пісню "Ще не вмерла Україна", акцентуючи увагу на їх історичному підґрунті.

Ставлення влади до пропонуванних атрибутів державності висловив Л. Кравчук, тодішній завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ. Він назвав думку про вищевказані символи як єдину загальнонаціональну символіку "*антинауковою, яка не відповідає правді історії*" [6]. У доведенні пріоритетності та історичності прапора радянської України аргументи базувалися на тезах про: відсутність єдиної загальнонаціональної символіки до 1917 р.; класовий характер державності УНР і відповідний статус державних символів; історичність державного прапора УРСР, яка походить від традиції Київського князівства.

Актуалізація складових елементів історичної пам'яті національно-демократичними рухами мала практичне значення для вирішення завдань перебудови в Україні:

- повернення національної символіки як засади суверенізації республіки;
- збереження мови заради протистояння русифікаторській політиці;
- пошук джерел національної духовності служив справі відновлення прав релігійних конфесій;

– звернення до традицій державотворення забезпечувало легітимізацію прагнень здобуття незалежності.

Численні мітинги та збори, організовані опозицією, крім своєї прямої суспільно-політичної функції, мали ще й символічне значення, спрямоване на реконструкцію національних образів історичної пам'яті. Незмінними атрибутами цих заходів було активне використання національної символіки. Розпочинало та завершувало їх багатоголосе звучання "Ще не вмерла Україна" [5]. Часто акції організовувались біля монументів, присвячених Тарасові Шевченку. У Львові спорудження пам'ятника Кобзарю було одним із гасел національних сил. Це було лише додатковим стимулом проводити зібрання на місці, призначеному для його будівництва [10].

Слід відмітити, що демократична опозиція не лише популяризувала українські історичні символи, а й намагалась протистояти засиллю образів комуністичного пантеону. Поширеною в радах, де переважали національні сили, стала практика перейменування вулиць. Адже саме увічнення постатей війни та революції в назвах вулиць було одним з чільних механізмів конструювання образів комуністичної історичної пам'яті. Не менше значення мала монументальна пропаганда. Так, лише пам'ятників В. Леніну, взятих на державний облік в Україні на 1991 р., було понад 5 тис. З них більше 4 тис. виконані на низькому рівні, з нетривких матеріалів і потребували серйозної реконструкції [2, арк. 285–286]. З цього приводу переконливим було зауваження скульптора Ернста Неізнестного, який зазначав, що функцією меморіалів епохи соціалізму є лише зайняття місця, щоб там не було нічого іншого, тому сам пам'ятник не має особливого значення [12, с. 18].

Подібний тотальний характер монументальної пропаганди спрямовувався на витіснення з неофіційної пам'яті будь-яких спогадів, окрім продиктованих радянською ідеологією. Що забезпечувало владі збереження політичної свідомості в рамках офіційної ідеології та, як результат – безініціативну лояльність населення. Тому зрозумілими стали масові виступи за демонтаж пам'ятників вождю світового пролетаріату влітку 1990 р. Показовими були спроби молодіжних організацій покласти біля підніжжя пам'ятника Леніну в Києві та Львові вінки з колючого дроту [2, арк. 287–288].

Одним із знакових символів історичної пам'яті було приєднання Західноукраїнських земель у 1939 р. Подія офіційно інтер-

претувалась як акт "возз'єднання", при цьому змова радянського і німецького керівництв та силовий характер "возз'єднання" замовчувались. Амбівалентність її можливої реінтерпретації діями національного спрямування полягала у тому, що з одного боку – були реалізовані прагнення українців до об'єднання, з іншого – обставини, в яких це об'єднання відбувалось, не дозволяли визнавати її піднесено-патріотичний характер. Тому Установчий з'їзд Народного Руху України декларував святкування 50-річчя возз'єднання недоцільним і нетактовним [18, с. 115]. Уже в січні наступного року парадоксальну ситуацію вдалось вирішити на святкуванні Дня Соборності, перенісши, таким чином, акценти об'єднання з 1939 на 1919 р. Акцією, яка мала важливе символічне наповнення та значний емоційний потенціал для реконструкції образів пам'яті, став організований за ініціативи Народного Руху Ланцюг Злуки, який 21 січня 1990 р. простягся між Києвом та Львовом. Акція була покликана реанімувати в пам'яті прийняття Акта злуки УНР та ЗУНР в 1919 р. як добровільного возз'єднання двох частин українського народу, яке протиставлялось насильницькому об'єднанню 1939 р. Цим спростовувався архетип закономірної необхідності встановлення радянської влади.

Поворотною точкою в протистоянні влади та опозиції стали вибори до Верховної Ради та місцевих рад народних депутатів УРСР в березні 1990 р. Радянське керівництво намагалось дискредитувати своїх опонентів, здійснювало спроби створити негативний образ радикальних націоналістів. У своїх деклараціях опозиція намагалась протистояти таким звинуваченням. Поет та відомий діяч Народного Руху Д. Павличко зазначав: *"Ми не є спадкоємцями воєнного націоналізму. Ми ідентифікуємось насамперед із традиціями української демократії"* [4, с. 165].

Дії Компартії не відзначалися помітною оригінальністю. Замість декларованої ліквідації "білих плям" історії чи хоча б спроб виправдати злочини минулого, які викривала опозиція, продовжувався осуд "буржуазного націоналізму". Однак суспільна свідомість вже була виведена зі стану пасивної рівноваги, тобто безапеляційного сприйняття всіх декларацій влади. Населення відмовлялося приймати на віру закиди про "антирадянську пропаганду" та "буржуазних фальсифікаторів історії". Ці процеси вплинули на результати виборів, які показали, що КПУ відчутно поступилась підтримкою електорату на користь опозиції. В обласних радах опоненти КПУ становили значний відсоток: у Київській міськраді – майже 40 %; у Тернопільській – близько 50 %;

у Львівській, Івано-Франківській, навіть Харківській – понад 65 % місць [2, арк. 257]. Не останньою причиною цього була поразка в "боротьбі за пам'ять", що визнали й самі партійні функціонери. Так, секретар Івано-Франківського обкому КПУ Є. Новицький справедливо зазначав: *"Помітно вплинули на результати виборів невинувдане зволікання у висвітленні "білих плям" історії України, вирішенні питань національної символіки"* [8].

Представлення опозиційних сил у радах остаточно схилило шальки терезів офіційної пам'яті в бік національних образів. Прикладом може бути рішення Житомирської міської ради від 24 травня 1990 р. Вона, в зв'язку з не врегульованістю законодавства, дозволила використання *"одночасно з діючою державною, також української національної символіки"* [20]. А після прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. і Київська міськрада постановила підняти над своєю будівлею синьожовтий прапор [19].

Таким чином, домінування протягом довгого часу в суспільстві СРСР системи образів радянської історичної пам'яті було для комуністичного керівництва гарантом утримання суспільної свідомості в руслі офіційної ідеологічної доктрини. Активізація опозиції в ході доби Перебудови стала першочерговим чинником реанімації національних образів на рівні неофіційної історичної пам'яті, що, в свою чергу, стало причиною пробудження національної свідомості.

Характерними для спроб органів партійно-радянської влади протистояти неофіційній національній історичній пам'яті були: використання органів КДБ для запобігання поширенню правди про злочини радянської влади за кордоном; намагання не визнати чи реабілітувати репресивну політику та Голодомор, а представити подібні свідчення як фальсифікації, наклепи, антирадянську пропаганду; спроби дискредитувати опозицію. Певну ефективність такі дії мали лише в зовнішньополітичному векторі, чому сприяла злагоджена стратегічна діяльність силових структур. Натомість власному населенню Компартія не змогла запропонувати альтернативи образам національної пам'яті, котрі пропагувались опозицією. Національно-демократичні сили виголошували ідеї захисту мови, історії, повернення національної символіки не лише для побудови власного іміджу, а й як інструменти суверенізації республіки. Характерними рисами діяльності опонентів Компартії в реконструкції картини національної пам'яті були: активне пропагування національної символіки; створення

пантеону національних героїв; актуалізація періодів Київської Русі та часів козацтва як витоків української державності, які мали сприяти легітимізації прагнень до суверенізації та здобуття незалежності. Вдалі пропагандистські заходи демократичних сил дозволили їм отримати представництво в радах. Це ознаменувало зміну статусу опозиції з громадського на партійно-парламентський та дало змогу їй на офіційному рівні долучитись до формування національної пам'яті.

Література

1. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
2. Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз : дис. ... д. політ. наук : спец. 23.00.02 / Бойко Олександр Дмитрович. – К., 2003. – 474 арк.
3. Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура / О. Д. Бойко // Національна та історична пам'ять. – 2012. – Вип. 3. – С. 93–105.
4. Виступ Дмитра Павличка на зустрічі українських і польських парламентарів у Яблонній під Варшавою // Павличко Д. Українська національна ідея / Д. Павличко. – К. : Основи, 2004. – С. 164–166.
5. Доповідна відповідального працівника ЦК КПУ М. Ткаченка про черговий мітинг демократичних сил у Львові // Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст. – К., 2009. – Т. 10. – С. 69.
6. Доповідна записка завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПУ Леоніда Кравчука щодо вивчення й обговорення проблем національної символіки // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 79–82.
7. Доповідна записка КДБ УРСР В. Щербицькому про розвиток заходів з операції "Фарисеї". 14 березня 1987 р. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів, 2010. – С. 86.
8. Доповідна секретаря Івано-Франківського обкому КПУ Є. Новицького про суспільно-політичну ситуацію в області після виборів 1990 року // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 149–152.
9. Із запису розмови радника Посольства СРСР в Канаді А. П. Макарова з завідувачем сектором СРСР МЗС Канади Р. Хелпіном щодо акцій українських громадських організацій Канади в зв'язку з 50-річчям голоду в Україні // На скрижальх історії ... – С. 690–693.
10. Інформація завідуючого державно-правовим відділом ЦК Компартії України Аркадія Чумака про масові заходи опозиції у Львові та

Києві 21 і 22 травня 1989 року // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 74–75.

11. Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.

12. *Неизвестный Э. Катакомбная культура и власть / Эрнст Неизвестный // Вопросы философии.* – 1991. – № 10. – С. 3–28.

13. Нота Міністерства закордонних справ Канади Посольству СРСР в Канаді з нагоди встановлення пам'ятника жертвам голоду 1932–1933 рр. // *На скрижалях історії ...* – С. 685–686.

14. Нота Посольства СРСР в Канаді Міністерству закордонних справ Канади у зв'язку з ініціативою Едмонтського відділу КУК з спорудження пам'ятника жертвам голоду в Україні 1932–1933 рр. // *На скрижалях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки : зб. док. та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, П. Т. Тронько.* – К., 2003.

Кн. 1. – 2003. – С. 675–676.

15. Нота Посольства СРСР в Канаді Міністерству закордонних справ Канади в зв'язку з встановленням пам'ятника жертвам голоду в Україні 1932–1933 рр. // *На скрижалях історії ...* – С. 684–685.

16. Постанова ЦК Компартії України "Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів" від 26 січня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_22.html. – Назва з екрана.

17. Почепцов Г. Г. *Контроль над розумом / Г. Г. Почепцов.* – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2012. – 350 с.

18. Резолюції Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову // *Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст. : у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін.* – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. *Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки) / упоряд. передм. та прим. В. Сергійчука.* – 2009. – С. 94–116.

Т. 10. – 2009. – С. 94–116.

19. Ухвала виконкому Київської міської ради народних депутатів про надання дозволу на проведення живого ланцюга на вулицях з нагоди чергової річниці Акта злуки українських земель // *Україна: антологія пам'яток державотворення...* – С. 136–137.

20. Ухвала Житомирської міської Ради народних депутатів про використання української національної символіки на території міста // *Україна: антологія пам'яток державотворення...* – С. 168.

21. Connerton P. *Seven Types of Forgetting / Pol Connerton // Memory Studies.* – 2008. – Vol. 1, № 1. – P. 59–71.